

Ks. Dariusz BARTOSZEWICZ

OCENA MOŻLIWOŚCI POGODZENIA HELLENIZMU Z JUDAIZMEM W II WIEKU PRZED CHRYSYTEM

Treść: 1. Sytuacja Izraela w drugim wieku przed Chr.; 2. Hellenizm i hellenizacja; 3. Zwolennicy hellenizacji i ich argumenty; 4. Przyczyny sprzeciwu wobec hellenizacji; 5. Powstanie machabejskie; 6. Podsumowanie - próba oceny.

Powstanie machabejskie, oraz wydarzenia, które je poprzedziły opisane zostały przede wszystkim w Starym Testamencie w Księgach Machabejskich¹ Lektura tych opisów skłania do postawienia pytania: jak doszło do tego, że w drugim wieku przed Chrystusem, po kilkuset latach względnego spokoju w życiu Izraelitów, wybuchł z tak ogromną siłą konflikt, który nie dotyczył spraw politycznych, militarnych czy ekonomicznych, ale przede wszystkim kulturowych. Czy tak krwawe zderzenie judaizmu i hellenizmu było nieuniknione, a jeśli tak to dlaczego doszło do niego tak późno? W celu udzielenia odpowiedzi na powyższe pytania należy najpierw przypomnieć kontekst historyczno - kulturowy.

1. Sytuacja Izraela w II wieku przed Chr.

Po rozpadzie państwa Aleksandra Wielkiego Palestyna znalazła się pod panowaniem Ptolemeuszów, których centrum znajdowało się w Egipcie. Stolicą państwa była Aleksandria, która wkrótce po założeniu stała się jednym z największych miast ówczesnego świata² Sytuacja Żydów w tym okresie nie różniła się zbyt wiele od tej, która miała miejsce w czasach perskich. Żydzi jak się wydaje byli dość uległymi poddanymi i w Palestynie panował spokój. W tym czasie wzrosła liczebność diaspory żydowskiej w Egipcie a zwłaszcza w Aleksandrii. W tymże mieście dokonano na początku trzeciego wieku tłumaczenia *Tanach* na język grecki znanego jako *Septuaginta*.

¹ Wydarzenia z tego okresu opisane są też zapewne w Księdze Daniela, gdzie widać wyraźne paralele między rzekomymi wydarzeniami z życia Daniela, a prześladowaniami ortodoksyjnych wyznawców judaizmu w czasach Antiocha IV Epifanasa. Por. L. STACHOWIAK, "Prorocy więksi", w: *Wstęp do Starego Testamentu*, red. L. Stachowiak, Poznań 1990, 311. Księga Daniela powstała prawdopodobnie w czasie pomiędzy znieważeniem świątyni, a śmiercią Antiocha IV. Por. J. HOMERSKI, *Księga Daniela tłumaczenie, wstęp i komentarz*, Lublin 1995, 8.

² Por. J. BRIGHT. *Historia Izraela*, tł. J. Radożycki, Warszawa 1994, 430.

W roku 198 przed Chr. władca z dynastii Seleucydów Antioch III Wielki po zwycięstwie nad wojskami Ptolemeuszów, którymi dowodził Ptolemeusz V Epifanes, anektował Palestynę. Zmiana ta została przyjęta przez Żydów z zadowoleniem. Mieli oni nadzieję na poprawę swojego losu; nowa władza nie szczędziła im obietnic, dotyczących zarówno przywilejów wcześniej posiadanych, jak i nowych ułatwień w dziedzinie religijnej i ekonomicznej. Jednak następcy Antiocha III - Seleukos IV, a jeszcze wyraźniej Antioch IV Epifanes, nie zamierzali tych zobowiązań respektować. Seleucydzi potrzebowali pieniędzy na odszkodowanie, które mieli zapłacić Rzymianom i nie byli skłonni umniejszać swoich przychodów. O wiele istotniejsze okazały się jednak kwestie religijne i kulturowe. One to doprowadziły do wybuchu powstania, na czele którego stanęła rodzina Machabeuszów. Powstanie to, uwieńczone zwycięstwem Żydów, pogrzebało jednocześnie nadzieje na pogodzenie nowych prądów kulturowych z religią Narodu Wybranego.

2. Hellenizm i hellenizacja

Hellenizm jest formą kulturową, powstałą w wyniku zdobywczych wojen Aleksandra Macedońskiego i wzajemnego oddziaływania na siebie kultury greckiej i orientalnej. Niektórzy proponują zawężenie rozumienia tego pojęcia do greckiej historii (lub ewentualnie historii kultury greckiej) w okresie od Aleksandra Wielkiego do cesarza Augusta³. Terminu tego użył po raz pierwszy niemiecki historyk J. G. Droysen w 1836 r.⁴ Narzędziem rozpowszechnienia hellenizmu był język grecki, a szczególnie jego odmiana - *koine*, stanowiąca w swoim czasie *lingua franca* cywilizowanego świata.

Chociaż można wymieniść kilka charakterystycznych cech hellenizmu, nie stanowił on nigdy jednolitego systemu. Był on zresztą nieustannie tworzony, stale trwała asymilacja nowych prądów intelektualnych. Za jedno z najważniejszych cech hellenizmu można uznać kosmopolityzm oraz uniwersalizm. Stanowiły one ramy, w których człowiek żyjący w kulturze hellenistycznej postrzegał świat. Każdy mógł być "u siebie" wówczas, gdy znajdował się w bliskim duchowo kręgu kulturowym, a niekoniecznie wtedy, gdy był wśród ludzi stanowiących naród w rozumieniu etnicznym.⁵

Hellenizacja to proces przenikania i dominacji kultury hellenistycznej na starożytnym wschodzie. Proces ten odbywał się najczęściej w sposób pokojowy, zaś zakres oddziaływania kultury hellenistycznej różnił się w zależności od okresu i miejsca⁵. Szczególnie często termin hellenizacja używany jest w odniesieniu do relacji pomiędzy kulturą hellenistyczną i judaizmem, a w późniejszym czasie także chrześcijaństwem. Należy więc postawić pytanie; jakie wartości zawarte w hellenizmie mogły spotkać się z aprobatą człowieka ukształtowanego przez Stary Testament.

³ Por. W. KOPALIŃSKI, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1987, 367.

⁴ Por. M. RUSECKI, "Hellenizm", w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 6, Lublin 1993, 660.

⁵ Por. *tamże*, 655.

3. Zwolennicy hellenizacji i ich argumenty

Hellenizm był niewątpliwie atrakcyjny pod wieloma względami. Był nośnikiem nauki greckiej, która w tym czasie osiągnęła bardzo wysoki poziom rozwoju, zarówno w sferze nauk przyrodniczych, jak i jeszcze wyraźniej - humanistycznych. Filozofia grecka uważana była w starożytności za najlepiej rozwiniętą. Hellenizm był także nośnikiem sztuki. Starożytna grecka sztuka rzeźbiarska do dziś traktowana bywa jako kanon piękna. Podobnie była i jest doceniana grecka literatura, zwłaszcza poezja i dramat.

Można też przypuszczać, że Izraelici mieli pewne kompleksy wynikające z dotychczasowej alienacji kulturowej pogłębionej w czasach perskich. Reforma Ezdrasza i Nehemiasza zamknęła ich jeszcze bardziej we własnym środowisku, między innymi przez ścisłe egzekwowanie zakazu zawierania tzw. małżeństw mieszanych. Pod względem politycznym w czasach perskich Palestyna znajdowała się na uboczu wielkich wydarzeń znanych z historii powszechnej, Żydzi byli raczej biernymi obserwatorami, niż bohaterami wpływającymi na losy świata. Z tego względu mogli oni odczuwać potrzebę wyjścia poza sztywno nakreślone granice swojej własnej kultury i chęć kreatywnej partycypacji w prądzie kulturowym ogarniającym cały ówczesny cywilizowany świat.

Dla prostych ludzi zachętą do przyjęcia hellenizmu było też z pewnością stanowisko hebrajskich luminarzy, wśród których przeważała postawa aprobatywna. Zwolennikami hellenizacji byli nawet arcykapłani, po których można by raczej spodziewać się poparcia tradycji hebrajskiej, szczególnie w sferze *sacrum*. Dla wielu ludzi fakt, że przywódcy nie negując jahwizmu, propagują jednocześnie hellenizm, był przeważającym argumentem przemawiającym za tym, że postawa taka jest nie tylko możliwa, ale słuszna.

Ważnym atutem hellenizmu była też propagowana przezeń tolerancja religijna. Helleniści nie przykładali na ogół wielkiej wagi do religii w aspekcie dogmatycznym. Przyjmowano zazwyczaj grecki panteon, ale uzupełniano go o lokalne kultury. Nic nie stało na przeszkodzie, aby także Żydzi włączyli swoją wiarę do tego systemu. Wielu Izraelitom działanie takie wydawało się możliwe do zaakceptowania, gdyż nie wiązało się zasadniczo z koniecznością rezygnacji ze swojej wiary.

Ważną rolę w rozpowszechnianiu hellenizmu odegrał sport. Rozgrywki zawierające w sobie element rywalizacji były atrakcyjne zarówno dla uczestników, jak i dla widzów. Sport nie tylko pomagał w utrzymaniu sprawności ciała, lecz także pomagał w wyrobieniu cech psychicznych i duchowych przydatnych w różnych dziedzinach życia⁶. Zawody sportowe szybko stały się ważnym elementem życia społecznego, były miejscem spotkań i spędzania wolnego czasu. Wiąże się z tym także zagadnienie dowartościowania ciała ludzkiego. Judaizm nie negował ludzkiej cielesności, jednak także w niewielkim stopniu skłaniał do patrzenia z podziwem na ciało ludzkie. Judaistyczna interpretacja dekalogu wykluczała nawet tworzenie rzeźb, czy obrazów przedstawiających ludzkie ciało. Tymczasem hellenizm zachęcał nie tylko do troski o ciało, ale także do demon-

⁶ Porównanie życia człowieka do zawodów sportowych znajdujemy np. u św. Pawła: "W dobrych zawodach wystąpiłem, bieg ukończyłem, wiary ustrzegłem". 2 Tm 4,7.

strowania ciała widzom podczas zawodów sportowych. Takie odwrócenie dotychczasowego porządku wielu Żydom mogło wydawać się nowoczesne i atrakcyjne.

Jak widać z powyższego krótkiego przeglądu, hellenizm miał do zaoferowania wiele elementów, które, z różnych powodów, mogły zostać chętnie przyswojone przez społeczność żydowską.

4. Przyczyny sprzeciwu wobec hellenizacji

Okazało się jednak, że Izraelici sprzeciwili się hellenizacji. Po początkowym okresie życzliwości zaczął narastać opór wobec nowego sposobu życia. Do starcia doszło na dwóch płaszczyznach: narodowej i religijnej, na skutek reformy Ezdrasza i Nehemiasza, silnie ze sobą związanych⁷

W dziedzinie religijnej hellenistyczna "tolerancja" nie okazała się tak otwarta, jak to oficjalnie deklarowano. Było to spowodowane tym, że w przypadku Palestyny w drugim wieku przed Chr. miało miejsce szczególne nastawienie władców do religii. Seleucydzi, którzy byli politeistami, przypisywali królom prerogatywy boskie (*epifanes* czyli "bóg" objawiony). Nie było to niczym nowym, ani nadzwyczajnym na starożytnym wschodzie. Jednak w tym czasie władca Seleucydów, chciał wykorzystać religię jako czynnik integrujący słabe i zagrożone państwo. Była to więc raczej specyfika konkretnej sytuacji, a nie integralna cecha hellenizmu. Kultury religijne musiały zostać włączone w strukturę obowiązującego wówczas modelu kulturowego, a funkcję tę pełnił hellenizm. "Król wydał dekret dla całego państwa: wszyscy mają być jednym narodem i niech każdy zarzuci swoje obyczaje" (1 Mch 1, 41). Było to dla większości Żydów nie do przyjęcia, tym bardziej, że przynależność religijną traktowali jako powód do dumy, element pozytywnie ich wyróżniający w świecie zdominowanym przez politeizm. Co więcej dla pobożnego Izraelity niemożliwe było potraktowanie jahwizmu, jako jednej z wielu propozycji religijno - intelektualnych.

Początkowo pozytywne przyjęcie sportu oraz hellenistycznego kultu ludzkiego ciała (w Jerozolimie wybudowano wówczas gimnazjum) też, jak się okazało, niosło ze sobą liczne zagożenia. Wynikały one z niemożności rozdzielenia sportu od religii. Zawody sportowe odbywały się ku czci bogów pogańskich i siłą rzeczy propagowały bałwochwalstwo. Gimnazjum, funkcjonowało według pogańskich zwyczajów. Było to więc miejsce, w którym, jak sama nazwa wskazuje (greckie *gymnos* oznacza nagi), uprawiano ćwiczenia fizyczne bez ubrania. Takie postępowanie było obce judaistycznemu rozumieniu świętości ciała ludzkiego i często powodowało traktowanie przez Żydów obrzezania jako wstydliwego anachronizmu (por. 1 Mch 1,14).

Najsilniejszy opór wobec hellenizacji spowodowały nasilające się profanacje kultu. Żydzi, szczególnie po reformie Ezdrasza i Nehemiasza, zwracali szczególną uwagę na prawny aspekt religii. Judaizm w tym okresie stał się religią silnie sformalizowaną,

⁷ Twórcy reformy doprowadzili do zastąpienia wcześniejszej więzi narodu i państwa, więzami narodu i religii. Miało to efekt pozytywny, gdyż umożliwiło Narodowi Wybranemu przetrwanie w warunkach niewoli, lecz jednocześnie osłabiło religię przez zaakcentowanie jej etnicznego charakteru. Por. W. TYLOCH, *Judaizm*, Warszawa 1987, 117.

czystość legalną traktowano jako probierz autentyczności wiary. Natomiast zwolennicy hellenizacji z biegiem czasu coraz częściej łamali święte Prawo. Do świątyni wprowadzony został posąg Zeusa Olimpijskiego a na ołtarzu składano ofiary z wieprzowiny⁸ To doprowadziło do wzrostu niezadowolenia, nie tylko wśród pobożnych i gorliwych Żydów, lecz także w szerokich kręgach społeczeństwa.

Jak wyżej wspomniano wyznawanie judaizmu było ściśle związane z przynależnością etniczną, natomiast hellenizm w tym czasie i miejscu używany był jako element konsolidacji państwa. Dlatego nastąpiła ekstrapolacja konfliktu z płaszczyzny religijno kulturowej na narodowo państwową. Winą za to obarczyć należy jak się wydaje przede wszystkim Seleucydów, gdyż oni rozpoczęli "wojnę w imię tolerancji" Karano śmiercią matki i dzieci za praktykowanie znaku obrzezania, zmuszano pod groźbą śmierci do składania ofiar przewidzianych przez władze państwowe. Antioch IV Epifanes ograł świątynię ze znajdujących się w niej wartościowych przedmiotów służących do sprawowania kultu religijnego (por. 1 Mch 1, 21-24). W 167 r. przed Chr. świątynia została na polecenie władcy spalona a jej mury obronne zburzono. Jednocześnie w pobliżu wybudowana została na wzór greckich *polis* twierdza Akra, w której stacjonował garnizon wojskowy. Było to dodatkowym upokorzeniem dla Izraelitów, gdyż bezbronna Jerozolima była traktowana jako część Akry⁹ Takie postępowanie doprowadziło do wybuchu powstania, na którego czele stanęła rodzina pobożnego kapłana Matatiasza.

5. Powstanie machabejskie

Do wybuchu powstania doszło, gdy Matatiasz zmuszany do wyrzeczenia się swojej wiary, zabił urzędnika królewskiego, oraz Izraelitę, który złożył nakazaną przez Antiocha IV ofiarę. Nazwa powstania machabejskie utworzona została od przydomka drugiego przywódcy, który objął władzę po śmierci swego ojca. Był nim Juda Machabeusz (czyli młot), człowiek niezwykle odważny, do granic szaleństwa, a jednocześnie niezwykle prawy¹⁰ Walka podjęta przez powstańców nie miała w ludzkiej ocenie wielkich szans na pozytywne zakończenie. Jednak wiara i odwaga, świadomość walki w obronie wiary dodawały powstańcom sił. Wojska królewskie ponosiły kolejne klęski, zaś król Antioch IV nie mógł osobiście tłumić powstania, gdyż w tym samym czasie zajęty był prowadzeniem wojny z Partami. Powstańcy zajęli świątynię, wyrzucili wprowadzone tam przez Antiocha przedmioty kultu, oczyścili świątynię, i przywrócili w niej kult JHWH (por 1Mch 4,36-55). Nastąpiło to w grudniu 164 r. przed Chr. Okazało się jednak, że linia podziału przebiega także przez społeczność żydowską. Powstanie machabejskie nie było więc tylko wojną narodowo - wyzwolenczą, lecz także walką o czystość wiary i obyczajów. Przeciwnikami byli także ci spośród Izraelitów, nawet z grona kapłanów i przywódców, którzy opowiedzieli się po stronie kultury hellenistycznej. Dlatego wydarzenie, które stało się początkiem walki można uznać za symbo-

⁸ Por. D. BARTOSZEWICZ, *Instytucje biblijne*, Warszawa 2003, 32.

⁹ Por. J. BRIGHT, *dz.cyt.*, 438.

¹⁰ Por. *tamże*, 443.

liczne dla całego powstania. Zwycięstwo Machabeuszy odczytane zostało jako znak działania Boga wśród swojego ludu. Na pamiątkę tego radosnego wydarzenia Żydzi wprowadzili radosne święto *Chanuka*¹¹. Dzięki zręczności dyplomatycznej i umiejętnej współpracy z Rzymem powstańcy założyli nową dynastię rządzącą Izraelem przez około sto lat – dynastię hasmonejską. Jednocześnie przekreślone zostały, przynajmniej na terenie Palestyny, szanse na dialog pomiędzy judaizmem a hellenizmem.

6. Podsumowanie - próba oceny

Trudno dziwić się Izraelitom, że zwycięstwo powstańców uznali za bardzo chlubną kartę swoich dziejów. Należy jednak rozważyć, czy przypadkiem straty wynikające z tego zwycięstwa nie okazały się gorsze niż korzyści, które ono przyniosło. Wydaje się, że zderzenie kulturowe, do którego doszło w Izraelu w drugim wieku przed Chr. było nieuniknione, jednak nie musiało przybrać tak drastycznej formy. Winę za to ponoszą zarówno zwolennicy, jak i przeciwnicy hellenizacji. Świadomość społeczna Izraelitów ukształtowana została w dużej mierze przez reformę Ezdrasza i Nehemiasza, którzy kładąc nacisk na legalną stronę działań człowieka, wprowadzili jednocześnie pewne skostnienie w dziedzinie szeroko rozumianej kultury. Można przywołać tu oczywistą konstatację, zaczerpniętą z codziennego życia, że przedmiot bardzo twardy, jest zazwyczaj trwały, ale łatwo ulega skruszeniu, nie ma możliwości, aby go plastycznie kształtować. Odnosząc tę obserwację do sytuacji Izraelitów w drugim wieku przed Chr. można stwierdzić, że łatwo przyjmowali postawy skrajne: entuzjastyczną zgodę na przyjęcie kultury hellenistycznej, nawet jeżeli wiązało się to z koniecznością wyrzeczenia własnej wiary, albo całkowitą negację hellenizmu i walkę z jego zwolennikami. Zabrakło umiejętności mądrego korzystania z otaczającego świata i przeobrażania pogąńskiej kultury w zgodzie z zasadami judaizmu.

Zwolennicy hellenizacji wewnątrz Narodu Wybranego zdradzali swoją postawą pewne kompleksy wobec innych niż żydowski kręgów kulturowych. Wydaje się, że często swoją wiarę i tożsamość narodową traktowali jak rodzaj balastu utrudniającego integrację z otaczającym światem. W ich postępowaniu można zaobserwować bezkrytyczną i łatwowierną zgodę na odrzucenie swojej kultury, a wraz z nią swojej wiary. Takie postępowanie spowodowało radykalizację postawy innych Żydów, także tych, którzy nie przyjęli jeszcze wobec hellenizmu zdecydowanego stanowiska.

Z kolei przeciwnicy hellenizmu bardzo często odrzucali to, czego nie poznali, a nawet nie chcieli poznać. Posiłkując się argumentacją religijno narodową negowali wszystko, co nie było zgodne z tak zdefiniowanym paradygmatem. Odrzucenie dominującego w ówczesnym cywilizowanym świecie prądu kulturowego było jednak możliwe tylko w ograniczonym zakresie. Przymusowym "oknem na świat" dla Żydów była diaspora. Liczba Izraelitów żyjących poza Palestyną stawała się coraz większa. Dla mieszkańców diaspory oddzielenie się od kultury hellenistycznej było wręcz niemożliwe, często żyli oni w wielkich centrach kultury greckiej (np. ogromna diaspora aleksandryj-

¹¹ Przypadało ono od 25. kislew do 2. tetew (listopad-grudzień). W czasie trwania święta Izraelita nie powinien pracować, a nawet nie powinien zajmować się studiowaniem Tory. Por. N. KAMERAZ-KOS, *Święta i obyczaje żydowskie*, Warszawa 2000, 82.

ska) i na co dzień stanowili część społeczeństwa pogańskiego, co wyrażało się m. in. w posługiwaniu się językiem greckim, który był nośnikiem hellenizmu. W takich właśnie środowiskach wyraźnie widoczna była potrzeba przetłumaczenia Objawienia na język zrozumiały dla innych narodów. Odbywało się to przez słynną translację *Tanach*, ale także przez różnego rodzaju dyskusje i polemiki z przedstawicielami religii pogańskich.

Dla judaizmu istnienie diaspory było ogromną szansą na przełamanie tendencji izolacjonistycznych i pozyskanie wyznawców spoza Narodu Wybranego. Istniała wprawdzie instytucja prozelitów, jednak nigdy nie mogli oni być zrównani w prawach z etnicznymi Żydami. Jest to o tyle zaskakujące, że w Starym Testamencie wielokrotnie znaleźć można fragmenty mówiące o uniwersalności zbawienia. Można stwierdzić, że zwycięstwo powstania machabejskiego, a także wydarzenia, które je poprzedzały, utrudniły Izraelitom realizację tego polecenia JHWH.

W drugim wieku przed Chr. napór kultury hellenistycznej został powstrzymany, jednak siła jego oddziaływania wciąż była znaczna. Skutki jej oddziaływania widoczne są w niektórych starotestamentalnych księgach sapiencjalnych (np. Koheleta, Mądrości). Jawna sympatia wobec hellenizmu widoczna bywa w apokryfach Starego Testamentu¹²

Dążenia do zaszczepienia w Izraelu kultury greckiej, dostrzec można także w wieku pierwszym. Nasiliły się one szczególnie w czasach Herodów, a w okresie ziemskiej działalności Chrystusa wiele elementów hellenistycznych utrwaliło się już w świadomości żydowskiej.¹³

OPPORTUNITIES TO RECONCILE JUDAISM WITH HELLENISM IN THE 2ND CENTURY B.C.

Summary

Cultural and religious clash, which took place in Israel in the second century before Chr. was inevitable, however, did not have to take such drastic forms. Often Israelites lived in major centers of Greek culture (for example, the important diaspora of Alexandria), but public awareness of Israel has been shaped by the reform of Ezra and Nehemiah. Referring to the observation of the situation the people of Israel in the second century before Chr. you can say that it's easy to take extreme attitudes: enthusiastic assent to the absorption of Hellenic culture, even if it was connected with renouncing their own faith, or a total negation of Hellenism and the fight against its supporters.

Słowa kluczowe: hellenizm, judaizm, kultura biblijna, historia biblijna.

Keywords: helenism, Judaism, biblical culture, biblical history.

¹² Por. M. RUSECKI, *Hellenizacja, dz. cyt.*, 656.

¹³ Odrębną kwestią wymagającą szczegółowego opracowania jest relacja między hellenizmem a chrześcijaństwem. Wiadomo, że w otoczeniu Chrystusa znajdowali się Żydzi mówiący po grecku, w tym też języku został spisany Nowy Testament. Oddziaływanie kultury greckiej na Kościół w czasach apostołskich zaowocowało m. in. wprowadzeniem do teologii hellenistycznych pojęć abstrakcyjnych. Por. *tamże*, 656.